



Faculty of Social Sciences
Institute of Social Studies and Research

Quarterly of Social Studies Research in Iran
Vol. 11, No. 2:273-303, Summer 2022
Doi: 10.22059/JISR.2022.336041.1267

The Politics of Global Objects in Post-War Iran*

Kusha Gorji Sefat¹

Received December 24, 2021 Accepted May 23, 2022

Abstract

Introduction: This paper reconceptualizes social transformations in post-war Iran by showing how the globalization of objects harnessed a qualitatively distinct form that politics took in Tehran between 1989 and 1997. It demonstrates that the “post-Islamist” liberal discourse of the reforms came into being in relation to the newly imported objects to which it referred and by means of which it proliferated. Conversely, the “Islamist” vocabulary of the second-generation Hezbollahies came into a new formation in relation to the same imported asymmetrical objects to which key segments of the impoverished population had no access. Thus, reformist and Hezbollahie discourses, along with the material things that afforded them, occasioned the rise of two unique modes of life that were not simply distinguished by different ideas, but also by asymmetrical global objects.

Methods: I use a significant array of primary and secondary sources, including relevant literature, politically instrumental media, and critical information secured through interviews in Iran. I conducted semi-structured interviews with 32 individuals in order to understand how objects from bodies to attire to foods were regularized in Iran between 1981 and 1997, and focused on the policies and contingencies that enabled their proliferation. Moreover, I conduct quantitative sampling of newspapers to explore the relations between the circulation of distinct objects and words. I analyzed the most important newspapers from 1977 to 1997 in Iran, including *Kayhan*, *Jomhuri-e Eslami*, *Etelaat*, *Resalat*, *Hamshahri*, *Salam*, *Yalasarat*, and *Shalamcheh*. The research design aimed to examine whether the increased circulation of certain public objects is associated with the increased circulation of certain terms, and whether the decreased proliferation of certain public objects is associated with the decreased dissemination of other terms. A time-frame was designated during which a positive correlation is shown to exist between certain objects and certain terms that

* Research Paper, Independent authors.

1. Assistant Professor in Sociology at the University of Tehran, Tehran, Iran, k.sefat@ut.ac.ir

either emerged simultaneously, or were eliminated together from the public. This analysis is central to understanding the links between words and their material referents, and their political implications in Iran.

Findings: The paper provides a material account of the emergence of two distinct political vocabularies that proliferated across Iran between 1989 and 1997. It explores how the circulation of asymmetrical objects, that is, newly imported consumer goods, afforded two different signifying chains. In the process, the paper illustrates how the inflow of global objects enabled the public circulation of liberal terms such as “freedom” and “plurality.” One was now “free” to choose between various soft drinks, attire, and foreign cars within the emerging “plural” markets. The more international objects were imported, the more liberal terms circulated through them, and the more these terms were disseminated, the more demand they generated for the import of foreign things so that the appearance and subsequent regularization of global objects were central to the formation of a post-Islamist liberal vocabulary in Iran during the 1990s. The same imported objects, however, engendered a different set of words and ideas among key segments of the impoverished population. The politico-Islamic vocabulary of martyrdom was mobilized in a new way in relation to the dispersion of the same international objects to which the impoverished had no access. Whereas the term “justice,” for instance, had been deployed in relation to vengeance against Saddam during the Iran-Iraq conflict, it now referred to closing the gap in the public distribution of asymmetrical foreign objects. In other words, while old Hezbollahie terms remained constant from the dawn of the revolution, the referents for these terms had changed so that the regularization of global objects in Iran was also central to the reconfiguration of the Hezbollahie vocabulary.

Conclusion: By exploring the relations between things and political discourses, the paper illustrated how the globalization of objects was central to the assemblage of a new form that politics took in Tehran between 1990 and 1997. In so doing, the paper focused on objects as distinct kinds of mediums that can afford, by means of their materiality, alternative systems of signs, and contesting backgrounds of shared meaning.

Keywords: Post-war Iran, Objects, Language, Reforms, Hezbollahies

References

- Abazari, Y., & Zakeri, A. (2019), **Three decades of coexistence of religion and neoliberalism in Iran**, Tehran: Political Criticism. (*In Persian*)
- Arjomand, S. (1999), *After Khomeini: Iran under his successors.* , Oxford: Oxford University Press.
- Avini, M. (1983-1986), Goruh-e Defa-e Moghadas, Morteza Avini, *Revayat-e Fath*, Television, Islamic Republic of Iran Broadcasting, Channel One.
- Avini, M. (1985), **Narration of win, Holy Defense group**, Islamic Republic of Iran Broadcasting, Channel I. (*In Persian*)
- Avini, M. (1989), “There is a way beyond the common rules of experimental cinema”, **Monthly Journal of Sureh**, No. 6: 38-40. (*In Persian*)
- Avini, M. (1992a), “Islamism or republicanism”, **Monthly Journal of Sureh** , No. 1: 4-11. (*In Persian*)

- Avini, M. (1992b), "Why are intellectuals trusted?", **Monthly Journal of Sureh**, No. 1: 4-9. (*In Persian*)
- Avini, M. (1993), "Charter of the new testament of art," **Monthly Journal of Sureh**, No. 1: 40-47. (*In Persian*)
- Bayat, A. (2007), **Making Islam democratic: social movements and the post-Islamist turn**, Stanford: Stanford University Press.
- Behrouzan, O. (2016), **Prozak Diaries: psychiatry and generational memory in Iran**. Stanford: Stanford University Press.
- Doostdar, A. (2018), **The Iranian metaphysical: explorations in science, Islam, and the uncanny**. , Princeton: Princeton University Press.
- Hosseini, M. (2010), **Tan Dal: the evolution of political culture in Iranian cinema**, Tehran: New Rokhdade No. (*In Persian*)
- Kashi, M.J.G. (2010), **Revolution and otobiography**. Tehran: Manuscript. (*In Persian*)
- Nomani, F., & Behdad, S. (2006), **Class and labor in Iran**. , Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Osanloo, A. (2009), **The politics of women's rights in Iran**, Princeton: Princeton University Press.
- Roseneil, S. (2015), "The Vicissitudes of Postcolonial Citizenship and Belonging in Late Liberalism." In **Psychosocial imaginaries: perspectives on temporality, subjectivities and acticism**, edited by Stephen Frosh, Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 145-185.
- Sefat, K. (2020), "Things and terms: relations between materiality, language, and politics in post-revolutionary Iran.", **International political sociology**, No. 2: 175-195.
- Thompson, J. B. (1990), **Ideology and modern culture: critical social theory in the era of mass communication**, Stanford: Stanford University Press.
- Trentmann, F. (2016), **Empire of things: how we became a world of consumers, from the fifteenth century to the twenty-first**. London: Penguin Books.
- Wells, R., & King, E. (1994), "Prestige Newspaper Coverage of Foreign Affaris in the 1990s Congressional Campaigns.", **Journalism & Mass Communication Quarterly**, No. 3: 76-98.
- Wengraf, T. (1999), **Qualitative research interviewing: biographic narrative and semi-structured methods**. London: Sage.

سیاست اشیای جهانی در ایران پساجنگ*

کوشا گرجی صفت^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۰۲

Doi: 10.22059/JISR.2022.336041.1267

چکیده

این پژوهش با بررسی هم‌زمان گذار فرهنگی و مادی نشان می‌دهد چگونه روابط متغیر اشیا و زبان، نوع خاصی از سیاست را در تهران، در فاصله سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶ پدیدار می‌کند. گفتمان لیبرال «پسااسلام‌گرا» ی اصلاحات درخصوص اشیای وارداتی ایجاد شد که به آن‌ها ارجاع می‌داد و با آن‌ها بسط می‌یافت. در مقابل، واژه «اسلام‌گرا» ی نسل دوم حزب‌اللهی‌ها درمورد همان اشیای وارداتی نامتقارنی بازسازی شد که بخش‌های مهمی از قشر ضعیف به آن دسترسی نداشتند. بدین ترتیب دو گفتمان اصلاح‌طلب و حزب‌اللهی در کنار اشیائی که به هریک مربوط بود، دو شیوه زندگی^۲ متمایز ایجاد کردند که علاوه بر ایده‌های متفاوت هریک، با اشیای جهانی نامتقارن نیز از یکدیگر منفک می‌شدند. این فرایند روابط پیشین بین واژه‌ها و مرجع‌های مادی، آن‌ها را سست و امکان جایگزینی دال‌ها در سطح بی‌شمار مدلول را با سرعت زیادی فراهم کرد؛ به طوری که «فرهنگ شهادت» که در دهه ۶۰ در ایران رایج بود، به سرعت رنگ باخت. واژه‌های کلیدی: ایران پساجنگ، اصلاحات، اشیا، حزب‌اللهی‌ها، زبان.

*مقاله پژوهشی، تألیف مستقل

۱. استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. k.sefat@ut.ac.ir

مقدمه

سؤالی که در پژوهش حاضر مطرح می‌شود این است که میان اشیاء، واژه‌ها و سیاست در ایران پساجنگ چه مناسباتی حاکم است. از این‌رو این مطالعه با تمرکز بر ایران بعد از جنگ، توپوگرافی خاصی عرضه می‌کند که می‌توان در آن به کشف روابط بین اشیاء، واژه‌ها و سیاست پرداخت. این کار به بهبود درک ما از تغییرات راهبردی که این دوره در ساحت سیاست رخ داد، یاری می‌رساند. پیشینه موضوع در ایران بعد از جنگ عراق، از الگوی تحلیلی انسان‌محورانه^۱ برخوردار است که تغییرات سیاسی-اجتماعی را در ساحتی ترکیبی از سوژه و تجمعات اجتماعی بررسی می‌کند. در نتیجه اجازه نمی‌دهد به‌طور کامل دریابیم که اشیاء چگونه مانند شریک، همکار و همدست، در برساخت سیاست دخیل بوده‌اند. این مطالعه اشیای روزمره را به‌مثابه کنشگرانی زایا در نظر گرفته است و رابطه آن‌ها را با شکل‌گیری گفتمان‌های سیاسی جدید بررسی می‌کند تا به مفهوم‌پردازی مجدد متن اجتماعی بپردازد که بین سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶ در تهران پدید آمد.

مباحث این پژوهش در سه گام طرح می‌شوند: نخست در اشیای مفقود اصلاح‌طلبان و حزب‌اللهی‌ها با نگاه به پیشینه مطالعات عمده درباره ایران پساجنگ، به چرخش مادی بینارشته‌ای اخیر می‌پردازیم. دوم در پاره نظم اشیای عمومی در تهران پساجنگ، توصیفی تجربی از قواعد اشیاء در تهران بین سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶ به‌دست می‌دهیم و سوم در پاره‌ای مجزا با عنوان شکل‌گیری هسته اصلاح‌طلبان و نسل دوم حزب‌اللهی‌ها، نشان می‌دهیم چگونه نظم جدید اشیاء، امکان شکل‌گیری الگوهای اصلاح‌طلب و حزب‌اللهی نسل دوم را به‌عنوان دو شیوه زندگی فراهم کرد. مراد از اشیاء همان اعیان مادی نظیر کفش‌ها، چادر، و مو هستند که فاقد قصدیت، اما واجد عاملیت هستند (نک. گرجی صفت، ۲۰۲۰).

تأملی بر پیشینه تحقیق

نوعی ادراک خاص از مادیت در مطالعات مربوط به ایران پساجنگ وجود دارد که در آن اشیاء می‌توانند روابط قدرت را بیان کنند، سلسله‌مراتب اجتماعی را نمادپردازی کنند، نابرابری‌های اجتماعی را شدت بخشند، قدرت اجتماعی را منتقل کنند، نابرابری را عینیت دهند و روابط جنسیتی را تثبیت کنند؛ باین‌حال آن اشیاء گویا قرار نیست منشأ فعالیت اجتماعی باشند، اما

براساس تحقیق فرانک ترنتمن^۱ (۲۰۱۶) درباره پیشرفت جهانی کالاهای مادی، اشیا می‌توانند منعطف یا سرسخت، پرسروصدا یا آرام، دستی یا تمام‌اتومات و خیلی چیزهای دیگر باشند که هریک، مترتب افق‌های سیاسی و اجتماعی خاص هستند یا نیستند. نظر به این توصیف، می‌توان به تفسیری نسبتاً ضدشهودی از تاریخ سیاسی ایران پساجنگ دست یافت؛ برای مثال، می‌توان گفت ایده‌ها و تجمعات اجتماعی که غالباً مسئول تحولات سیاسی عمیق در جمهوری اسلامی هستند، برآمده از قاعده‌مندی و تنظیم اشیا روزمره بوده‌اند. البته هدف این پژوهش مرور جامع پیشینه ایران پساجنگ نیست (این کار تقریباً نشدنی است). یکی از مباحثی که در این پژوهش بررسی می‌شود، این است که چگونه یک منبع عمده کنشگری شامل «جهان اشیا» از برخی مطالعات کلیدی که به تبیین سال‌های بین ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶ پرداخته‌اند، حذف و این مسئله به پیامدهای مفهومی متعددی منجر شده است.

یوسف اباذری و آرمان ذاکری اخیراً مقاله‌ای با عنوان «سه دهه همنشینی دین و نئولیبرالیسم در ایران» منتشر کردند و در این مقاله تغییرات سیاسی و اجتماعی از زمان پایان جنگ عراق را توضیح دادند (۱۳۹۸). کسانی که با موضوع ظهور جهانی نئولیبرالیسم آشنایی دارند، تأثیر آن را در این مقاله درمی‌یابند. از نظر اباذری و ذاکری، نئولیبرالیسم وحدتی جهانی از نوع «ایدئولوژی» برای خود ایجاد کرده که خود و جهان از طریق آن شناسایی می‌شوند (۱۳۹۸: ۴). این ایدئولوژی همه عناصر موجود در جهان مادی یا غیرمادی را به ذخایر مصرفی تبدیل می‌کند. آنچه مباحث آن‌ها را متمایز می‌کند این است که آن‌ها تلاش کردند نشان دهند چگونه دین و دولت در قالب دین‌سالاری اسلامی راه را برای شکل‌گیری نئولیبرالیسم و تحولات سیاسی و اجتماعی ایران پساجنگ هموار کرد. در این تحلیل به دو فرایند هم‌زمان پرداخته می‌شود.

در فرایند اول، مسئله دستیابی به مناصب رسمی و غیررسمی در همه سطوح دولتی، در نتیجه پایان جنگ عراق، درگذشت امام خمینی و فروپاشی چپ جهانی در طلیعه دهه ۱۹۹۰ به «اقتصاددانان نئولیبرال»، تحلیل و بررسی شد. در نتیجه این فرایند، از یک‌سری سیاست‌ها حمایت کردند؛ به این صورت که خدمات اجتماعی را کنار گذاشتند و قراردادهای موقتی برای کارگران، خصوصی‌سازی و مقررات‌زدایی را معرفی کردند (۱۳۹۸: ۲۰). این سیاست‌ها، سوژه‌هایی نئولیبرال در ایران خلق کردند که فردگرا، لذت‌گرا، خودشیفته، منفعت‌طلب و دارای

1. Frank Trentmann

انگیزه‌ای متداوم برای تملک فزاینده کالاهای مصرفی که به‌روز بودند؛ فرایندی که گروه‌های سیاسی مذهبی نیز آن را تسهیل کردند.

در فرایند دوم، مسئله پیدایش نئولیبرالیسم و تثبیت سوژه نئولیبرال در ایران پساجنگ مطالعه شد. ممکن است به نظر برسد که عقاید مذهبی مانع ارزش‌ها و ایدئال‌های نئولیبرالیسم است، ولی از نظر اباذری و ذاکری، گرایش‌های غیردموکراتیک آن‌ها که خود را در قالب تعطیلی روزنامه‌ها، صداهای مخالف و... فضا را برای نقد سیاست‌های نئولیبرال محدود کرد. علاوه بر این، دین‌سالاری اسلامی با واردکردن مذهب به ساحت عمومی (نظیر چندبرابری‌شدن مناسبت‌های دینی، چهاربرابری‌شدن مساجد سطح کشور و نمایش دائمی دین در تلویزیون رسمی) سبب زدوده‌شدن ارزش‌های دینی شد؛ زیرا جایی که همه چیز مقدس است، هیچ چیز مقدس نیست. هرچه دستگاه رسمی بیشتر به دنبال ضدیت با فردگرایی، لذت‌گرایی و جهان‌بینی منفعت‌طلب رایج بود، بیشتر به این‌گونه خلقیات مشروعیت بخشید (اباذری، ۱۳۹۸: ۲۰-۳۰)؛ بنابراین نئولیبرالیسم در ایران، در نتیجه همدستی اقتصاددانان نئولیبرال با گروه‌های سیاسی مذهبی به وجود آمد و تثبیت شد.

باین‌حال چندین نکته در کار اباذری مغفول ماند که ناشی از تلاش همیشگی او برای نسبت دادن منبع این حوادث به سوژه‌ها و گروه‌ها است؛ برای مثال اباذری معتقد بود ایدئولوژی عامل محرک تجربه‌زیسته ما نیست، بلکه محصول آن است. تعهدات ایدئولوژیک ما منتج از تعامل مکرر و بی‌وقفه با جهان اشیا است. پس نادیده‌گرفتن خاص‌بودگی این جهان، به معنای نادیده‌گرفتن اشیای نامحتملی است که ایدئولوژی را می‌سازند. از این‌رو، توجه ناکافی به اشیا در کار اباذری، مانع درک تبعات خاص‌بودن اشیای عمومی در خلق نئولیبرالیسم ایرانی شد. به همین دلیل به تصور وی، مردم کالاهای مادی را «به خدمت گرفتند»؛ بی‌آنکه بدانند چگونه این اشیا با مادیت خود، آن شکل خاص از «سوژه نئولیبرال» را ممکن کردند. شایان ذکر است که در کار اباذری، تحلیل ماتریالیستی به نفع ساختن جهان و سوژه نئولیبرال نادیده گرفته شد. در واقع به محض اینکه تجمعات اجتماعی نظیر ایدئولوژی قادر باشند تنها به اتکای سیاست‌های نئولیبرال یا گروه‌های سیاسی مذهبی تداوم پیدا کنند، ابژه‌ها از تحلیل حذف می‌شوند؛ گویی نیروی توتولوژیکال جامعه کافی است که همه چیز را بدون هیچ چیز بسازد و نگه دارد.

آصف بیات که در حوزه پساسلام‌گرایی کار می‌کند، تلاش کرد توصیف دقیق‌تری از سیاست این دوره ارائه کند (۲۰۰۷). باین‌حال، درک بیات از مادیت نیز در چارچوبی

فرهنگ‌گرایانه لحاظ شد. به عقیده بیات، پسااسلام‌گرایی نتیجه دو تحول اجتماعی عمده است: ۱. سیاست‌های سازندگی دوران پساجنگ رفسنجانی که تهران، فضاهاى عمومی، زیباشناسی، پیکره‌بندی مکانی، نمادها و دیگر خصوصیات آن را متحول کرد (۲۰۰۷: ۳۱). در آن دوره بزرگراه‌های عظیم، بیلبوردهای تبلیغاتی بزرگ، پاساژها و اتومبیل‌های خارجی به تدریج فضای شهری را پر کردند و «حس و حال مادرید یا حتی لس‌آنجلس را به‌جای شهرهای اسلامی مثل کربلا و قم ایجاد کردند» (۲۰۰۷: ۳۲)؛ ۲. هم‌زمان، عده‌ای روشنفکر مذهبی که برخی جنبش‌های دموکراتیک «گفتمان اصلاحات» را راه‌اندازی کردند، سربرآوردند (۲۰۰۷: ۴۵). بیات در تحلیل این گفتمان جدید اصلاحات اظهار کرد روشنفکران ایرانی که متأثر از محققان اروپایی بودند، به غور در مبانی الهیات، فقه و همبستگی دین و دولت پرداختند و تفسیری متفاوت از متن مقدس ارائه کردند و در این مسیر با مدرنیته، تکثر، حقوق بشر و آزادی‌سازگاری یافتند (۲۰۰۷: ۸۷). به گفته بیات، این افکار و مفاهیم، گفتمان لیبرال جدید را شکل داد که در آن زمان با جوانی جامعه ایرانی هم‌صدا بود.

نقطه‌ضعف تحلیل بیات، تمایل او بر تمرکز بر بزرگراه‌ها، بیلبوردها و ماشین‌های خارجی به‌عنوانی صفحات پروژکتوری بود که تنها سیاست‌های لیبرال دولت رفسنجانی را انعکاس دادند؛ همان‌طور که شکل‌گیری گفتمان لیبرال، اصلاحات را منحصرأ به آشنایی روشنفکران ایرانی با ایده‌های متفکران غربی محدود کرد. مفهوم پسااسلام‌گرایی بیات نیز مانند ادراک اباذری از نئولیبرالیسم در پرداختن به اتصال‌های مهم بین اشیای عمومی، از یک سو و گفتمان‌ها و ایده‌ها، از سویی دیگر ناتوان بود. بیات دست‌کم نتوانست روابط متداخل آن‌ها را ترسیم کند و این سؤال را بی‌جواب گذاشت: رابطه خاص بین پیدایش بیلبوردهای تجاری عظیم، پاساژها و ماشین‌های خارجی مورد اشاره بیات و استقبال اصلاح‌طلبان از حقوق بشر، آزادی و تکثر چیست.

مردم‌شناسان کارهای متفاوت و جالبی برای مباحث علمی حول تحولات گفتمانی و سیاسی در تهران پساجنگ ارائه کردند (بهروزیان ۲۰۱۶؛ دوستدار ۲۰۱۸)؛ برای مثال، آرزو اسانلو در پژوهش خود چند فرایند تاریخی را در روایات فردی درهم پیچید تا توصیف مردم‌شناسانه فوق‌العاده‌ای از چگونگی ادراک زنان ایرانی از حقوق بشر و حقوق خود به‌طور اخص ارائه کند (۲۰۰۹). وی معتقد بود این ترکیب جالب دین‌سالاری و جمهوریت در قانون اساسی و چند نهاد دیگر ایران است که «امکان بروز حقوق فردی را علی‌الخصوص از زمان دولت محمد

خاتمی در سال ۱۳۷۶ فراهم می‌کند» (۲۰۰۹: ۲۸). البته این نگاه یک سؤال باقی گذاشت که سؤالی که اسانلو براساس این دیدگاه مطرح کرد این بود که چرا همان قانون اساسی و همان نهادها در ایران زودتر از این اجازه تحقق زبان حقوق فردی را ندادند.

اسانلو برای پاسخ به این سؤال به سراغ یک‌سری اشیای مادی مانند سیستم حقوقی رفت، ولی این تحلیل، درون حوزه تجمیع اجتماعی و سوژه می‌گنجد؛ به‌ویژه اینکه مطالعه او به خاطره جنگ عراق، مطالبات جدید جوانان و رسیدن محمد خاتمی، چهره اصلاح‌طلب، به ریاست‌جمهوری در سال ۱۳۷۶ به شکل‌گیری زبان لیبرالیستی حقوق در تهران پساجنگ اولویت بخشید. البته این واقعیت‌ها در کنار ماهیت ترکیبی اسلام‌گرا/جمهوری قانون اساسی ایران منابع مهمی از کنشگری بودند، اما باید افزود که دوره بعد از درگذشت امام خمینی به‌خاطر پیدایش یک محل جدید کنشگری شامل «اشیای وارداتی» مهم بود.

همان‌طور که مشاهده می‌کنیم، این اشیا به‌عنوان مرجع‌های مادی عمل کردند که از طریق آن‌ها واژه‌های لیبرال پدید آمدند. حالا هرکسی حق داشت آزادانه از میان نوشیدنی‌ها، پوشیدنی‌ها و ماشین‌های خارجی که در بازار «متکثر» پیدا می‌شدند، «انتخاب» کند. هرچه اشیای بین‌المللی بیشتری وارد شدند، واژه‌های لیبرال بیشتری را به گردش درآوردند و هرچه این واژه‌ها بیشتر منتشر شدند، تقاضای بیشتری برای واردات اشیای خارجی ایجاد کردند. به بیان دیگر اگرچه اسانلو عقیده داشت قانون اساسی ترکیبی ایران و تجمیعات اجتماعی مختلف آن منابع مهمی از کنشگری و غنای واژه‌ها حقوق‌مدار بودند، گذر از احتمال چنین منابعی به قطعیت آن‌ها، نیازمند زمینه‌ای مادی بود که توسط مبلمان ایتالیایی، روسری‌های ابریشمی و ژله هموار شد. گسیل جهانی اشیا، تبدیل جنبه جمهوری قانون اساسی به زندگی بسیار محوری بود و طی این فرایند به ایرانیان کمک کرد به حقوق خود به‌طور سیستماتیک بیندیشند.

بی‌توجهی به اشیا در پیشینه مطالعات سبب به انحراف‌کشیدن مباحث مربوط به حزب‌اللهی‌های نسل دوم نیز شد که در سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶ در تهران به‌وجود آمدند؛ برای مثال، سعید امیر ارجمند در توصیف سیاست‌های معاصر در ایران گفت: «تندروها [حزب‌اللهی‌ها] دارای صفات وفاداری [به جمهوری اسلامی] و انسجام گروهی ناشی از انقلابی‌گری بودند» (۲۰۰۹: ۶۶). این مدعای رایج حزب‌اللهی‌ها را به‌عنوان یک گروه معرفی کرد، ولی گروه باید به‌طور مداوم بازسازی می‌شد. پس اشیای بیشتری باید به‌عنوان همکار و

دستیار کار می‌کردند تا چنین گروهی تشکیل می‌شد اینکه ایده «نه به گروه، فقط تشکیل گروه»^۱ به شعار چرخش مادی جدید تبدیل شده به دلیل پابندی این نگاه به پرهیز از رویکردی ایستا به روابط اجتماعی بود. حال، ارجمند با صرف نظر کردن از اشیای روزمره می‌خواست منبع کنشگری حزب‌اللهی‌ها را کجا جست‌وجو کند؟

ارجمند گفت: «ایدئولوژی [اهداف حزب‌اللهی‌ها] چماقی بر سر مخالفین [اصلاح طلب] بود» (۲۰۰۹: ۶۶). ارجمند در ارائه این استدلال به دو پدیده متفاوت اشاره کرد؛ بدون آنکه ربط آن‌ها را معین کند. اول اینکه او از ایدئولوژی مبتنی بر اسلام سخن سخن گفت. دوم، این ایدئولوژی اسلام‌گرا را به نیرویی اجتماعی بدل کرد که هم‌زمان هم حزب‌اللهی‌ها را خلق می‌کند و هم خشم آن‌ها را علیه اصلاح‌طلبان برمی‌انگیزد. فرایند گذر از ایدئولوژی اسلامی به بساخت نیرویی اجتماعی که حزب‌اللهی‌ها را پدید آورد، نوعی تداخل بود که از فرض اولیه پیروی نمی‌کرد. ایدئولوژی، نیروی اجتماعی و قدرت، نه منبع ذخایر یا سرمایه‌ای برای تبیین چگونگی شکل‌گیری گروه یا نحوه عملکرد آن، بلکه نتایج نهایی فرایند بودند. در واقع ایدئولوژی اسلام‌گرا دلیلی بر فرض گرفتن آن به عنوان یک نیروی اجتماعی نیست که حزب‌اللهی‌ها را ایجاد کرده بودند؛ زیرا این سؤال مطرح بود که این ایدئولوژی چطور و با کدام ابزار مادی اعلام موجودیت کرد؟

مطالعات پیشین ایران بعد از انقلاب، عموماً به نادیده گرفتن بازتشکیل حزب‌اللهی‌ها بین سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶ گرایش داشتند. در این مطالعات، حزب‌اللهی‌ها تنها ابزار قدرت و فشار در نظر گرفته شدند و سوژگی و شیوه زندگی آن‌ها نادیده گرفته شد. تحلیل بیات این مفهوم را القا می‌کند که اصلاحات حاصل تغییرات در فرایندهای نهادی و دموکراتیک بوده، اما خط حزب‌اللهی از زمان انقلاب دست‌نخورده باقی مانده است. قطعاً واژه‌های حزب‌اللهی، در دوره پساانقلاب، بین سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۶ همواره استفاده می‌شد، اما این واژه‌ها در تهران پس‌انگ بر اشیائی کاملاً متفاوت دلالت داشتند؛ برای نمونه واژه عدالت حزب‌اللهی‌ها در دوره جنگ، به معنای انتقام‌جویی از صدام بود، اما حالا به پرکردن شکاف ایجادشده در توزیع عمومی اشیای خارجی نامتقارن دلالت می‌کرد. واژه‌های سیاسی-اسلامی حزب‌اللهی‌ها این‌گونه به طرز جدیدی در مورد توزیع همان اشیای جهانی به جنبش درآمد که بخش مهمی از فقرا به آن دسترسی نداشتند. به بیان دیگر جهانی‌سازی اشیاء، مرجع‌های مادی واژه‌های حزب‌اللهی‌ها را

1. No group, Only group formation

تغییر داد؛ به طوری که نسل دوم حزب‌اللهی‌ها هم به اندازه اصلاح‌طلبان یک برساخته عینی-انتزاعی نو بودند.

بنابراین کاستی رویکرد فرهنگ‌گرا که تا اینجا به آن پرداختیم، گرایش به مادیت‌زدایی از مادیت اصلاحات و نسل دوم حزب‌اللهی‌ها و در عوض، تعیین محل نهایی و منبع کنشگری آن‌ها در نوعی اراده یا نوعی پروژه کنشگرانه بود که جنبه مادی ملموسی برای آن متصور نبود (برای نمونه ایدئولوژی، روشنفکری دینی، جمهوری‌خواهی، سیاست‌های لیبرال، سیاست‌های نئولیبرال و تعصب اسلامی). در نتیجه نمی‌توان پی برد که ظاهر، قاعده‌مندی و تنظیم اشیای جهانی چگونه ممکن است اصلاح‌طلبی و اسلام‌گرایی را در تهران پساجنگ ایجاد و ابقا کرده باشد.

این مطالعه بر اشیا و واژه‌ها تمرکز کرد تا دریابد چگونه روابط بین این دو، به مثابه دو عامل زایا، در مفهوم‌پردازی بهتر حال‌وهوای سیاسی آن دوره کمک می‌کند. این مسئله نشان داد جهانی‌سازی اشیا چگونه توانست دو سیستم ارجاعی عینی-انتزاعی اصلاحات و نسل دوم حزب‌اللهی‌ها را شکل بدهد و روابط بین کلمات و مرجع‌های مادی را که تا پیش از این محل رجوع بود، در این فرایند سست کند. نتیجه این فرایند، تضعیف گفتمان شهادت بود که در دوره امام خمینی شکل گرفت.

روش‌شناسی تحقیق

این مطالعه مبتنی بر رویکرد سه‌جانبه^۱ جان بی تامپسون^۲ است شامل: ۱. مطالعه بستر تولید، اشاعه و فهم شیء، کلمه و کنش، از منظر تحلیل اقتصاد سیاسی و روش‌های تاریخ‌نگاری؛ ۲. مطالعه اشیا، کلمه و کنش به‌عنوان متن، با رویکرد تحلیلی نشانه‌شناسی و گفتمانی؛ ۳. مطالعه هستی‌شناسی شیء، کلمه و کنش، با رویکرد تحلیلی مردم‌شناسانه تاریخچه زندگی و مصاحبه عمیق (۱۹۹۱).

در بخش اول، این کار از طریق ارائه تحلیلی اجتماعی و تاریخی از اشاعه اشیا خارجی و کلمات و مفاهیمی که در پی دارند، صورت گرفت. در این بخش برای پاسخگویی به این سؤال که چگونه اشیا از کفش و روسری گرفته تا خوراکی در دهه ۱۳۷۰ در تهران تنظیم می‌شدند و بر احتمالاتی تمرکز شد که این اشاعه را میسر کرد، روش کیفی و در بخش دوم، برای بررسی

1. tripartite approach
2. John B. Thompson

این مسئله که استفاده چطور این اشیا دو نوع متمایز واژه‌ها را در سطح جامعه به گردش درآوردند و منتشر کردند، روش نمونه‌گیری کمی روزنامه‌ها به کار رفت. در بخش سوم، لازمه ثبت مصاحبه‌شوندگان این مطالعه، دستیابی به کارکردی بود که واژه‌ها در مورد اشیای احتمالی دریافت کردند؛ بنابراین از مصاحبه عمقی و روش بیوگرافی استفاده شد.

در سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۴ با بیست نفر مصاحبه عمیق نیم‌ساخت یافته انجام شد. نمونه این مطالعه، دوازده نفر زن و هشت نفر مرد بودند که از میان آن‌ها، ده نفر اصلاح طلب سابق و بقیه حزب‌اللهی‌های فعال دهه ۱۳۷۰ بودند. این مصاحبه به منظور پاسخگویی به سؤالاتی انجام شد از قبیل: چگونه اشیا و واژه‌های متمایز در دهه ۱۳۷۰ در ایران پراکنده شدند. برخی از احتمالاتی که این پراکندگی را میسر کرد، کدام است.

به علاوه مهم‌ترین روزنامه‌های ایران در دهه دوم انقلاب از جمله کیهان، جمهوری اسلامی، اطلاعات، صبح امروز، جامعه، سلام، همشهری و یالثارات مطالعه و بررسی شد. این روزنامه‌ها در دهه ۱۳۷۰ در کنترل اصولگراها/حزب‌اللهی‌ها یا اصلاح طلبان بود و برخی مانند اطلاعات، جایی مابین این دو قرار می‌گرفت. طراحی تحقیق به دنبال پاسخی برای این سؤال بود که آیا انتشار فزاینده برخی اشیای عمومی خاص با انتشار فزاینده واژه‌های خاص مرتبط است. نمونه‌گیری روزنامه‌ها هدفمند^۱ بود؛ یک روش نمونه‌گیری غیراحتمالی^۲ که امکان‌پذیر است. گزینش روزنامه‌هایی را که مهم تلقی می‌شدند، فراهم می‌کرد (ولز و کینگ، ۱۹۹۴؛ ریف، لیسو و فیکو، ۲۰۰۵). شایان ذکر است که رویکرد سردبیری حاکم بر هریک از روزنامه‌ها یا حتی زمینه محتوایی آن‌ها نقطه عزیمت طراحی پژوهش حاضر نبودند، بلکه این تحقیق قصد دارد کاربرد هریک از این واژه‌های معین را در روزنامه‌های کثیرالتنشر نشان دهد. در این مسیر، از مطالعات ریف و لیسو و فیکو در باب تحلیل کمی روزنامه‌ها استفاده شد که در این موارد، برای نمونه‌گیری استقرایی از رویکرد «هفته ساختگی» بهره می‌گیرند و براساس آن، در هریک از روزهای هفته یکی از روزنامه‌ها به طور اتفاقی انتخاب می‌شود (۲۰۱۵: ۱۱۴). برای ساختن واحدهای نمونه‌گیری سالیانه از روزنامه‌ها، از هر سال، دو هفته انتخاب کردم. بدین منظور به طور اتفاقی دو دوشنبه، دو سه‌شنبه، دو چهارشنبه و الی آخر در آن گنجانده شد. با نرم‌افزار ایجادگر، عدد اتفاقی صفحات روزنامه‌ها انتخاب شدند و کل آن صفحه برای یافتن

1. purposive
2. nonprobability

واژه‌های مورد نظر در طرح تحقیق جست‌وجو شد. این صفحات شامل ستون‌های سیاسی تا تفسیر ورزشی و تبلیغات بود (همه این محتواها بخشی از واحد نمونه‌گیری بودند). واژه‌هایی که در همه این صفحات به‌طور تصادفی جست‌وجو و انتخاب می‌شدند، عبارت بود از: «آزادی»، «تکثر»، «حقوق»، «عدالت» و «ایثار». این واژه‌ها با بهره‌گیری از مطالعات علمی و ادبی محمدجواد غلامرضا کاشی و مرتضی آوینی انتخاب شدند. کاشی (۲۰۰۲) و آوینی (۱۹۸۳) به اهمیت این واژه‌ها در نظام واژه‌های لیبرال و گفتمان حزب‌اللهی‌های ایران در دهه ۱۳۷۰ اشاره کرده‌اند.

درنهایت از مصاحبه عمیقی و بیوگرافی استفاده شد تا این مسئله روشن شود که چه درکی به هم‌آمیزی مادیت و زبان در طول دهه ۱۳۷۰ در ایران وجود داشته است. برای این کار «روش تفسیر روایت بیوگرافیک» (BNIM) به‌کار رفت (ونگراف ۱۹۹۹) که تا حدی برگرفته از سنت جامعه‌شناسانه هرمنوتیک عمقی است (رزنیل ۲۰۱۵). این روش «ناظر بر کشف تاریخچه زندگی، موقعیت زیسته و معانی شخصی است و قصد دارد به پیچیدگی و خاص‌بودگی تجربه زیسته دست یابد» (۲۰۰۵: ۱۴۹). مصاحبه‌شوندگان عمیقاً غرق در دو گفتمان اصلی ایران در دهه ۱۳۷۰ بودند. به همین دلیل با اینکه هر مصاحبه‌شونده یک مطالعه موردی مجزا درباره تجربه زیسته گفتمان‌های این دوره محسوب می‌شود، هم‌زمان اشیا، زبان، منطق و سیستم باورها و ارزش‌هایی که این دو گفتمان را پر کرده بود، نشان می‌دهد. به‌طور خلاصه، در این مطالعه از رویکرد سه‌گانه شامل تحلیل اجتماعی و تاریخی اشاعه اشیا و واژه‌ها، تحلیل اشیا و واژه‌ها به‌مثابه متن، و توصیفات هستی‌شناسانه این اشیا و واژه‌ها استفاده شد تا رابطه بین مادیت، گفتمان و سیاست را در تهران دهه ۱۳۷۰ نشان دهد.

یافته‌های تحقیق

نظم اشیای عمومی در تهران پساجنگ

بخش‌هایی که در ادامه خواهد آمد، هم‌صدا با مطالعات قبلی پژوهشگر (به‌خصوص گرجی صفت، ۲۰۲۰) نشان می‌دهند که کلمات قبل از هر چیز، از طریق اشاعه اشیائی که بر آن‌ها دلالت می‌کنند، وارد تهران شدند؛ بنابراین نظم اشیا از دیوارها گرفته تا بدن‌ها و غذاها، در تنظیم واژه‌های عمومی و گفتمان‌های سیاسی نقش اساسی دارند. این تحلیل طی سه بخش ارائه

می‌شود: ۱. بررسی نظم اشیای عمومی در دهه ۱۳۷۰ به تحولات رسانه در این دوره؛^۱
 ۲. چگونگی به‌وجود آمدن گفتمان و شیوه زندگی لیبرال از نظم اشیا و هسته اصلاح‌طلب این فرایند؛^۳
 ۳. بررسی نقش چینش و نظم اشیای عمومی در بازپردازی واژه‌های اسلام‌گرا شده و شکل‌دادن به شیوه زندگی حزب‌اللهی‌های نسل دوم. در این پژوهش ابتدا نظم اشیای عمومی و رسانه‌ها در تهران بعد از جنگ و سپس ابعاد سیاسی آن را تحلیل و بررسی می‌شود.

بدن‌ها

بدن‌هایی که تا پیش از این و در دهه ۱۳۶۰، از طریق استانداردها سازی و یکسان‌سازی حجاب و نحوه پوشش، به شکلی متعارف و همسو با سیاست‌های کلی نظام در جامعه نمایان شده بودند، در دهه ۱۳۷۰ به شکلی غیرمتعارف و متفاوت از پیش، به نمایش درآمدند. هرچند چادر و مانتو و مقنعه هنوز وجود داشت، پوشش راحت‌تری از حجاب مانند روسری نیز همه‌گیر شد. یکی از ویژگی‌های متمایز روسری از پوشش‌های قبلی این بود که به راحتی می‌توانست از روی سر بیفتد؛ بدون اینکه به‌طور کامل تداعی‌کننده بی‌حجابی باشد و این درست‌کردن مداوم (گاه واقعی و گاه ساختگی) تا حدی هنجار ناظر بر پوشش آن‌ها را مختل می‌کرد. به تدریج، روسری بیشتر به عقب رفت و در بعضی موارد، نیمی از موی سر زنان از جلو و عقب نمایان می‌شد. حالا می‌شد زنان را حتی برای یک لحظه، بدون روسری در خود تهران دید.

گذشته از این، مانتوها نیز تغییر کردند. مانتوها که در دهه ۱۳۶۰ همه بدن را از شانه‌ها تا ساق پا می‌پوشاندند، حالا تا زیر زانو آمدند و کم‌کم به زانو رسیدند. مانتوها هم در مدل‌ها و رنگ‌های متنوع تولید شدند. زنان شروع به پوشیدن جین‌ها و شلوارهای ترک و ایتالیایی در رنگ‌های مختلف زیر مانتوهایشان کردند.

۱. همان‌طور که در مقاله دیگر (صفت ۲۰۲۰) گفته شد، منظور من از «فضای عمومی» (public) فضای قابل‌رؤیت است. در اینجا نیز منظور من از عمومی همان «فضای قابل‌رؤیت» یا «در دسترس اکثریت» است (تامپسون ۱۹۹۵: ۱۲۱). چیزی که عمومی است برای همه یا بیشتر افراد قابل‌دیدن یا شنیدن است. چیزی که خصوصی است، به عکس، چیزی است که از دید عموم پنهان و محدود به حلقه‌ای از افراد است (تامپسون ۱۹۹۵: ۱۲۲). از این رو قابل‌رؤیت بودن در سطح اکثریت برای عمومی دانستن آن ضروری است. «مدار رسانه‌ای» آن است که عمومی بودن را میسر می‌کند، مثل رسانه‌های فنی اعم از مطبوعات و رسانه‌های الکترونیک و دیجیتال. عمومی بودن شامل فضای فیزیکی هم هست نظیر بزرگراه و پارک. به‌علاوه، عمومی بودن شامل اشیای عمومی است نظیر ماه، دیوارها و بدن‌ها. این مقاله نشان می‌دهد که رسانه‌های فنی، فضای فیزیکی و اشیای عمومی دست‌درست هم در خدمت خلق میدان سیاسی مجزایی هستند و درعین‌حال توجه ویژه‌ای به اشیای عمومی دارد.

ظاهر مردان هم تغییر کرد. آستین کوتاه، پیراهن با نوشته‌های انگلیسی، کلاه کپ، عینک آفتابی و شلوار جین پوشش بسیاری از مردان شد. مدل موی جوانان متنوع بود. در بسیاری از مدارس، پسران دیگر ملزم به اصلاح موی سر با شماره سه نبودند. موی دم‌اسبی مردان را می‌شد گاهی در خیابان‌ها دید و مدل موهای خاص در میان پسران متمول دیده می‌شد؛ برای نمونه موی یک طرف سر خیلی بلندتر از سمت دیگر بود. مصاحبه‌شونده‌ای که در ابتدای دهه ۱۳۷۰، ۲۱ سال داشت، گفت: «عجیب است که این مدل را رپ می‌گفتند». کفش‌های ونس در میان مردان جوان اقشار پولدار شمال تهران هم رواج داشت.

دیگر اشیای وارداتی

توقف تولید نفت بر اثر جنگ بین عراق و کویت، سبب افزایش قیمت نفت شد. تولید نفت ایران از ۲/۲ میلیون بشکه در روز در سال ۱۳۶۵، به ۳/۲ میلیون بشکه در روز، در ۱۳۷۱ رسید (نعمانی و بهداد ۲۰۰۶: ۴۸). درآمد نفت ایران در ۱۳۶۹ به ۱۸ میلیارد دلار رسید (۲۰۰۶: ۴۸). این امر در کنار استقراض ۲۸ میلیارد دلار از بانک جهانی و دیگر نهادهای خارجی، از سال ۱۳۶۹ سبب افزایش واردات از ۱۱ میلیارد دلار در ۱۳۶۷، به ۲۴ میلیارد دلار در ۱۳۷۰ شد (۲۰۰۶: ۴۹). اشیای خارجی جدید، اماکن عمومی ایران را دربرگرفت. در دهه ۱۳۶۰ دو مدل اصلی ماشین از جمله پیکان و پاترول مونتاژ ایران در خیابان‌های تهران به چشم می‌خورد، اما در دهه ۱۳۷۰ واردات چندین مدل ماشین خارجی آغاز شد. پژو، نیسان، تویوتا، رنو، میتسوبیسی، دوو و هیوندا، شروع به ویراژدادن در خیابان‌های تهران کردند. میزان تمکن مالی که مدل ماشین القا می‌کرد، در دهه ۱۳۶۰ در تصور هم نمی‌گنجید.

کوپن‌های غذا در دهه ۱۳۷۰ دیگر توزیع نشدند و شکلات‌های خارجی، بستنی، آدامس‌های برند و... همه مغازه‌ها را پر کردند. هرچه می‌گذشت، شمارش اقلامی که ماهانه وارد فروشگاه‌های محلی می‌شدند، مشکل‌تر می‌شد. میوه‌های گران‌قیمت مانند کیوی به بازار عرضه شد و رستوران‌های مجلل در سطح تهران چندین برابر شد. مصاحبه‌شونده دیگری اظهار داشت: «یادم هست اولین بار که در اوایل دهه ۱۳۷۰ کیوی را دیدم، به‌نظرم شبیه تخم‌مرغی بود که موکت دور آن پیچیده باشند». در همین دوره ژله وارد سفره‌های ایرانیان و به دسر محبوب خانواده‌های معمولی بدل شد.

رنگ‌ها هم متنوع شدند. شهرداری تهران کدهای رنگی درمورد مشاغل اعمال می‌کرد. همه مغازه‌ها ملزم بودند کرکره‌های مغازه‌هایشان را زرد و قرمز یا سفید و آبی کنند. مصاحبه‌شونده دیگری که مغازه‌ای در خیابان ولیعصر داشت، گفت: «کرباسچی [شهردار وقت تهران] جریمه‌های سنگینی برای کسانی که درهای فلزی را رنگ نمی‌کردند، مقرر کرده بود». این رنگ‌های شاد با رنگ‌های مات فضاهای شهری در دهه ۱۳۶۰ در تعارض شدید بودند.

رسانه‌های فنی

دهه ۱۳۷۰ را دوره شکوفایی صنعت ترجمه در ایران می‌دانند. در این دوره کتب جدید فلسفه و ادبیات به فارسی، ترجمه و روانه بازار شدند. روزنامه همشهری، به صاحب‌امتیازی شهرداری تهران، اولین روزنامه مهمی بود که به صورت رنگی چاپ شد. این روزنامه مطالبی درباره سبک زندگی داشت (بیات ۲۰۰۷). انبوه نشریات مرتبط با سبک زندگی از خانواده سبز تا... در کیوسک‌های مطبوعاتی به چشم می‌خورد. تصاویر اقلامی مانند ماشین‌های کره‌ای، در صفحه خانواده همشهری چاپ می‌شدند. ظرف دو سال، انتشار روزانه همشهری به نیم میلیون نسخه رسید (بیات ۲۰۰۷).

کیهان فرهنگی هفته‌نامه‌ای بود که روشنفکران دینی مانند عبدالکریم سروش نقدهای خود به جمهوری اسلامی را در آن چاپ می‌کردند. سروش به نقدهای خود در دیگر نشریات مانند روزنامه سلام نیز ادامه داد. نقدها و نوشته‌هایی که واژه‌های کلیدی مانند آزادی، اراده آزاد، انتخاب آزاد و تکرر در آن‌ها دیده می‌شد.

وزارت فرهنگ مجوز فیلم‌هایی را صادر کرد که در دهه ۱۳۶۰ از تیغ تیز سانسور عبور نمی‌کردند. این فیلم‌ها از طریق نمایش ماشین‌های لوکس، غذاهای لذیذ، مدل موی شیک آقایان و سبک زندگی‌های متمولانه، منعکس‌کننده تغییراتی بودند که ایران جدید در حال تجربه آن بود. به علاوه برنامه‌سازی تلویزیون متمرکز بر ترویج «سیاست‌های سازندگی» رفسنجانی بود. هر روز پروژه صنعتی جدیدی افتتاح می‌شد، سدی کامل می‌شد، یا تونلی به بهره‌برداری می‌رسید؛ درحالی‌که متخصصان و فن‌سالاران، مهمانان اصلی تاک‌شوها بودند.

دیش‌های ماهواره در این دهه به طور غیرقانونی وارد ایران شدند. تعداد نصاب‌ها برای نصب ماهواره روی پشت‌بام‌ها، در این دوره زیادتر شد (حسینی ۱۳۸۹). تا پایان ریاست‌جمهوری رفسنجانی در سال ۱۳۷۵، چهل درصد ایرانی‌ها دیش‌های جدیدتر و کوچک‌تری داشتند.

شبکه‌های ماهواره کانال‌های خارجی عمدتاً آمریکایی، ترکی و عربی (مستقر در دبی) با برنامه‌هایی مانند بی‌واچ^۱ و سریال‌های خانوادگی ترکیه‌ای و برنامه‌های آشپزی و طراحی داخلی و خارجی و گلف و مسابقات فرمول ۱ را نمایش می‌دادند. اواخر دورهٔ رفسنجانی، پخش برنامه‌های ماهواره‌ای زبان فارسی در خارج کشور، آغاز شد (بیشتر در آمریکا).

فضاهای عمومی

دیوارها دیگر مانند دههٔ ۱۳۶۰ در انحصار تصاویر شهدا و شعارهای مرتبط با دفاع مقدس نبودند. بسیاری از تصاویر شهدا جای خود را به تبلیغات تجاری داده بودند. بیلبردهای بزرگ محصولات وارداتی در همهٔ خیابان‌های اصلی مشاهده می‌شدند (بیات، ۲۰۰۷). طیفی که از تحولات مادی منفعت می‌برد، خانه‌های ارتفاعات شمال تهران را بازسازی کرد. سبک زندگی آپارتمان‌نشینی رواج یافت (حسینی، ۱۳۹۳). کالاهای گران و نایاب در ساخت این خانه‌های با معماری ویژه به کار می‌رفت. در همان حال، رشد دو برابری جمعیت ظرف یک دهه به این معنا بود که تهران باید توسعهٔ افقی و عمودی می‌یافت. بزرگراه‌های عظیمی در سرتاسر تهران ساخته شد و شمال و جنوب، و شرق و غرب را به یکدیگر متصل ساخت. این تغییرات و نظم جدید اشیا، تنها تغییرات صرف مادی نبودند. در ادامه، چگونگی نظم بی‌سابقه و جدید اشیای مادی در شکل‌گیری گفتمان لیبرال پسااسلام‌گرا با همهٔ تبعات سیاسی آن در ایران، بررسی می‌شود.

تشکیل هستهٔ اصلاح طلب

یکی از مصاحبه‌شوندگان این مطالعه، در سال ۱۳۷۰ دانشجوی دکترای دانشکدهٔ حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران بود. او با همسرش در آپارتمان کوچکی زندگی می‌کرد و برای سروسامان دادن به اوضاع اقتصادی‌اش، تحت فشار زیاد و درگیر مشکلات مالی بود. به دلیل طبع نویسندگی که داشت، دوستانش او را تشویق کردند. از این رو تصمیم گرفت به‌عنوان روشنفکر، درآمدی برای خود فراهم کند و به آن متکی باشد، اما برنامهٔ روشنی برای شروع این کار نداشت تا اینکه در آن روزها با عبدالکریم سروش آشنا شد. او درمورد سروش گفت: «سروش درنظر من بی‌نقص بود. اولین ویژگی که مرا به‌عنوان یک روشنفکر به او جذب کرد، شیوهٔ

صحبت کردنش بود. او برعکس شریعتی، خیلی خشک و بی طرفانه صحبت می کرد. افکارش با افکار شریعتی در تضاد بود. سروش تصمیم داشت راه خودش را بین حق و باطل دنبال کند. به متن مقدس [قرآن] اهانت نمی کرد، اما می گفت دیدگاه های متفاوتی به آن دارد. درصدد براندازی نظام هم نبود، اما می گفت می شود آن را اصلاح کرد. این تعریف یک منتقد بود. سروش برخلاف رادیکال ها که هیچ چیز را غیر از سیاه و سفید قبول نداشتند، در منطقه خاکستری (منطقه میانی) سیر می کرد. من به سرعت جذب وی و مانند خیلی ها، شاگردش شدم».

یکی دیگر از مصاحبه شوندهگان، از اعضای گروهی بود که دور سروش گرد آمدند و به حلقه کیان معروف شدند. آن ها مجله ای با نام ماهنامه کیان منتشر کردند و سرسختانه شروع به مباحثه درباره دیدگاه های سروش کردند. در سال ۱۳۷۴ ماهنامه کیان بیش از صد هزار خواننده جذب کرد (بیات، ۲۰۰۷). بیات اظهار می کند: ماهنامه کیان چنان تأثیری داشت که حتی حامیان زیادی در بین دانشجویان الهیات پیدا کرد (۲۰۰۷: ۹). بسیاری از این طلاب جوان مباحثاتی راه می انداختند و به آنچه کیان مطرح کرده بود، می پرداختند؛ «الهیاتی جمهوری خواه یا الهیاتی که دوستدار آرمان های دموکراتیک، تکثر دینی، عقلانیت انتقادی و حقوق بود» (تأکیدها افزوده شده) (بیات، ۲۰۰۷: ۹۱).

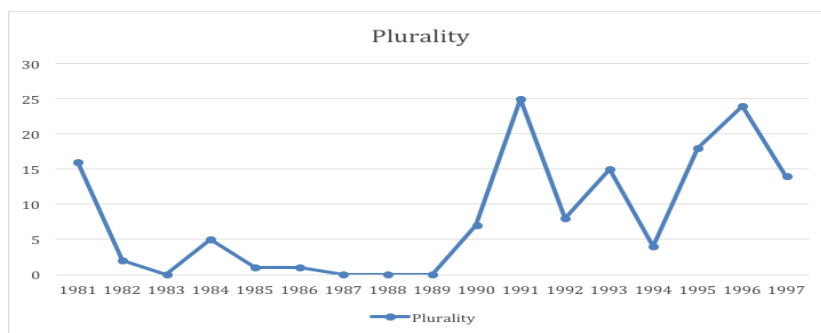
مطالعات جامعه شناسانه ایران پساجنگ، اغلب این موضوع را شاهدهی بر مرکزیت سروش و حلقه کیان در پروژه اصلاحات در نظر می گیرند. این ادعایی مسئله دار است؛ چرا که این تبیین به چگونگی رواج واژه هایی مانند تکثر، آزادی و حق، فراتر از خوانندگان مستقیم حلقه کیان، توجه ندارد. در واقع اشیای عمومی نیز به همین میزان در شکل گیری «زبان دموکراتیک» سهم بودند.

همان طور که مطرح شد، در طول دهه ۱۳۶۰ نظم اشیای روزمره به گونه ای تجلی پیدا کرد که جلوی جلوه گیری الگوهای مصرفی آترناتیو و نمایش سبک های زندگی دیگر را گرفت و سایر اشیا مانند حجاب زنان، الکل و نوارهای ویدیویی که در دوگانه حق و باطل، گرایش معینی به حق نداشتند، از حوزه قابل رؤیت، به حریم خصوصی رانندند (صفت، ۲۰۲۰). سیل عظیم اشیای خارجی به تهران در دهه ۱۳۷۰، به این معنا بود که خیلی از اشیا بدون هویت سنجی اخلاقی و سیاسی ظاهر شده اند. واردات تازه لاکچری مانند مبلمان را به راحتی نمی شد در طبقات پیشین اشیای تنظیم شده به منظور پیشگیری از سبک زندگی های آترناتیو گنجانند. این اشیا را به راحتی با عنوان حق و باطل نیز نمی شد دسته بندی کرد؛ بنابراین اشیایی که نه حق بودند، نه باطل و نه در دسته بندی های سابق می گنجیدند، در مسیر میانه قرار گرفتند و منطقه میانی و واژه تکثر برای

اولین بار از زمان انقلاب جایگاهی یافتند؛ جایگاهی که مرهون اشیایی بودند که حالا بر آنها دلالت می‌کردند.

یکی از مصاحبه‌شوندگان این مطالعه که در زمان اولین مراجعه برای خرید کفش به پاساژ کویتی، هفده سال داشت، گفت: «مغازه‌دار دوری زد و به طعنه گفت «خب، این را می‌خواهی یا این را یا این را یا این را...»، و همین‌طور ادامه داد و به کفش‌های پشت سرش اشاره کرد». از مصاحبه‌شونده سؤال کردم چه چیز این تجربه، خاص بود؟ جواب داد (تأکیدها افزوده شده): «تنوع و تکثر چیزی که عرضه می‌کرد». یا اینکه یک جفت کفش نایک در آن زمان به‌تنهایی می‌توانست بیانگر شکوه آمریکایی باشد، چندین کفش آمریکایی و خارجی شایسته‌ی واژه تکثر بود (تصویر ۱).

سروش و روشنفکران اصلاحات نه به‌تنهایی مسیر میانه بین حق و باطل را با تفسیر ایده‌های فلسفی ایجاد کردند و نه به‌تنهایی مفهوم تکثر را از طریق مقالات و کتب خود پراکندند. برعکس، آنچه از طریق تفاسیر فلسفی از آن سخن می‌گفتند، و رای مخاطبان مستقیم مجلات و مقالات آنها از طریق توزیع اشیای جدید مصرفی بی‌شمار بعد از دهه ۱۳۶۰ نیز در حال تکثیر بود.



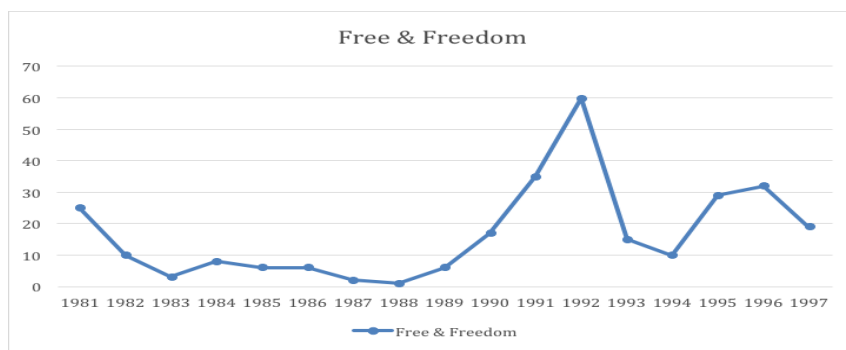
تصویر ۱. تغییر تعداد دفعات استفاده از کلمه تکثر در پرمخاطب‌ترین روزنامه‌ها شامل صفحات

تجاری و تبلیغات (۱۹۸۱-۱۹۹۷)

علاوه‌براین سروش و روشنفکران حلقه کیان شاید مفهوم آزادی را درمورد انتخاب چگونگی عمل به باورهای فردی تئوریزه کرده بودند، اما کلمه آزادی پیش از آن زمان از طریق تنوع‌یابی بازار رواج یافت. امروز افراد آزاد بودند از میان انواع مختلف کفش، ماشین، غذا و... انتخاب کنند. مادیت این اشیا در نحوه دریافت آزادی، برای بسیاری دخیل بود. مصاحبه‌شونده

اصلاح طلب دیگری گفت: «یادم می‌آید یکبار در حال رانندگی در یک بزرگراه تازه‌ساخت و در موازات ماشینی که زنی با روسری افتاده آن را می‌راند، به یک موسیقی غربی گوش می‌کردیم. یک روسری شانل و واقعاً لخت داشت. من حدود پانزده دقیقه به او خیره بودم... روسری‌اش همه مدت رانندگی افتاده بود. با خودم فکر کردم احتمالاً زندگی در اروپا به این صورت است و آزادی همین است» (تأکیدها افزوده شده).

شایان ذکر است که روسری شانل پوششی منفعل نبود که کاربرد دیگری نداشته باشد، بلکه در مادیت آن مانند لخت بودن نوعی کنشگری وجود داشت و نوعی بلا تکلیفی برای گشت ارشاد ایجاد می‌کرد. یک عضو سابق گشت ارشاد که مدتی در محله‌های مختلف تهران همکاری کرده، گفت: «یک روسری افتاده لزوماً به معنای شورش علیه نظام نبود. اگر می‌خواستیم، می‌توانستیم تظاهر کنیم تصادفاً افتاده». این امر اختیار زیادی به گشت ارشاد می‌داد که بتوانند موقعیت را به گونه‌ای توجیه کنند که بی‌حجابی قابل اغماض باشد. با گذشت زمان، الزام به حجاب به عقب‌تر رانده شد؛ فرایندی که مادیت روسری در آن لحاظ شده بود و برای برخی متضمن معنای آزادی بود. کلمات آزاد و آزادی مانند اشیای کمی بودند که برای ترویج و سخن گفتن درباره‌ی این اشیاء استفاده می‌شدند. این کلمات که در بین سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۸ لابه‌لای هزاران واژه گم بود، از دهه ۱۳۷۰ معنای گسترده‌تری پیدا کردند (تصویر ۲).



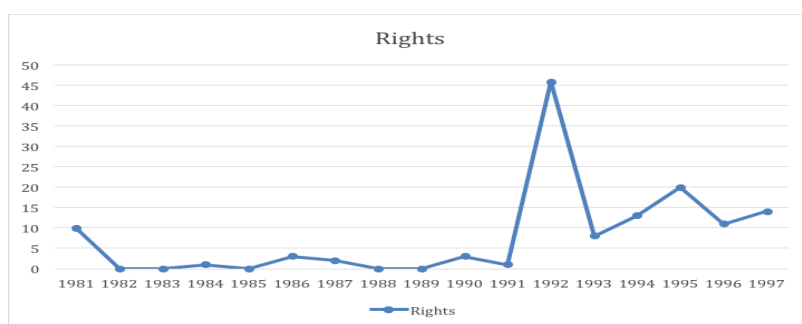
تصویر ۲. تغییر تعداد دفعات استفاده از کلمه آزاد و آزادی در پرمخاطب‌ترین روزنامه شامل صفحات تجاری و تبلیغات (۱۹۸۱-۱۹۹۷)

کلمه حق اگرچه تا پیش از این، در دهه ۱۳۶۰ در دوگانه حق و باطل دیده می‌شد، از حقی که به اعتبار امر عمومی حقانیت پیدا کند، خبری نبود؛ بنابراین می‌توان گفت کلمه حق که در دهه ۱۳۶۰ تقریباً از افواه عمومی حذف شد، بعد از دهه ۱۳۷۰ به صورت گسترده رواج یافت؛

به طوری که کلمات حقوق بشر و حق مرجع‌های کمی داشتند که بشود درباره آن‌ها صحبت کرد. به‌رحال، انتشار اشیای خارجی نامتقارن در دهه ۱۳۷۰، به این معنا بود که یک قشر خاصی از شهروند ایرانی قادر بود به ایجاد جایگاهی جدید برای خود اقدام و با استفاده از اشیای مادی درجه یک، فضای عمومی جدیدی به‌وجود بیاورد.

مریم، یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان (یک زن اصلاح‌طلب)، درباره اینکه واژه حق چطور در مورد اشیای مادی برای او معنا یافت، اظهار داشت: «یک بار خواب دیدم به‌خاطر اینکه گشت ارشاد برای پوشیدن مانتوی زردرنگ مزاحم شده بود، جلوی یک حزب‌اللهی دست به عملیات انتحاری زدم، ولی از غلامحسین کرباسچی خوشم می‌آمد؛ زیرا او رنگ را به شهر آورد. گل‌هایی با انواع رنگ‌ها در پارک‌ها کاشت و پاساژهای رنگارنگی ساخت که مانتوهای سبز و زرد و حتی قرمز می‌فروختند؛ مانند اینکه حق ما برای شادتر بودن را به رسمیت می‌شناخت (تأکیدها افزوده شده)».

برای عده زیادی، رؤیای انقلابی یک اتوپیای اجتماعی یا جامعه اسلامی، به رؤیای پوشیدن برند خاصی از کفش، رانندگی با میتسویشی و زندگی در آپارتمان‌های لوکس شمال تهران تبدیل شد؛ بنابراین اگر مفاهیم روشنفکری «فردگرایی» و «عقلانیت» رواج یافتند، تا حدودی به دلیل هم‌خوانی این واژه‌ها با سیاست واقع‌گرای ثروت‌اندوزی بود که اولین بار بعد از انقلاب میسر شده بود. اکنون هرکسی این حق را داشت که در انتخاب در بازار متکثر، آزاد باشد. واژه حق که در طول دهه ۱۳۶۰ کمتر استفاده می‌شد، بعد از این دهه به شدت رواج یافت (تصویر ۳).



تصویر ۳. تغییر تعداد دفعات استفاده از کلمه حق در پرمخاطب‌ترین روزنامه‌ها شامل صفحات

تجاری و تبلیغات (۱۹۸۱-۱۹۹۷)

اگرچه آصف بیات از کشف رابطه بین استقبال اصلاح طلبان از آزادی، تکثر و حق، و ظهور بیلبردهای تجاری، پاساژها و ماشین‌های خارجی خودداری کرده است، این دو فرایند از یکدیگر مجزا نبودند. به بیان دیگر، اصلاحات، صرفاً منحصر به ترویج دیدگاه‌های فلسفی و واژه‌های «دموکراتیک» و لیبرالیسیون نیز تنها مجموعه‌ای از تحولات مادی نبود. برعکس، واژه‌های «دموکراتیک» و اشیای «لیبرالیزه» شده، از طریق یکدیگر اشاعه پیدا کردند. در نتیجه دو فرایند از یکدیگر غیرقابل تشخیص شدند. تحول مدار رسانه‌ای در تهران و به‌ویژه نظم اشیای جهانی، سبب پدید آمدن یک شیوه عینی-انتزاعی جدید از هستی شد. این نوع جدید بودن موضوعی است که می‌توان آن را «اصلاحات» نامید.

البته اصلاحات، موضوعی تنها منحصر به محدوده سیاست نبود. در واقع کسانی که طی این تغییرات عینی-انتزاعی تبدیل به نخبگان اصلاح طلب شدند، مایل به ورود به «ریل پولتیک» هم بودند؛ به این معنا که مایل بودند شیوه زندگی خود را به قلب رسانه ملی، اقتصاد ملی و سیاست‌گذاری ملی بیاورند. یکی از مصاحبه‌شوندگان، منشأ این خواسته را این‌گونه توضیح داد: «حالا همه ما هم در مباحث نشست‌های کیان و به‌خصوص در نشر ایده‌ها از طریق ماهنامه کیان، نقشی یافته بودیم، اما در درجه اول خود را شاگردان سروش می‌دانستیم. ما درباره نظرات او، همفکری، بحث و نقد می‌کردیم و سروش همواره چهره محوری نشست‌های ما بود. چیزی که آن زمان نفهمیدم این بود که چند نفر در کیان مانند سعید حجاریان، جاه‌طلبی‌هایی بزرگ‌تر از شاگردی سروش داشتند. حجاریان که تقریباً همسن من است، یکی از مؤسسان وزارت اطلاعات ایران بعد از انقلاب بود، اما بعد از حدود یک دهه، از وزارت کنار گذاشته شد و برای دریافت دکترای علوم سیاسی به دانشگاه تهران آمد. او هم‌دوره من بود. حجاریان می‌خواست یک ماشین سیاسی از ایده‌های سروش بسازد؛ درحالی‌که سروش مناسب سیاست نبود و شخصیت او با این حوزه همخوانی نداشت. در مجموع آدم سیاسی نبود. از این‌رو بیان این ایده‌های جدید نیازمند یک سخنگو بود. خیلی زود حلقه کیان و به‌طور خاص حجاریان، محمد خاتمی را همان شخصی دیدند که اصلاحات را به مرکز سیاست رسمی می‌آورد».

محمد خاتمی در دوره اول ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی، به سمت وزارت فرهنگ منصوب شد. خاتمی در دوره تصدی این وزارت، به کارگردانان، هنرمندان، نویسندگان و شعرا اجازه داد روی موضوعاتی کار کنند که هیچ ربطی به آرمان‌های انقلابی نداشتند و این‌گونه، فضای امنی برای آنها ایجاد کرد تا به علایق خلاق خود بپردازند. خاتمی هم‌زمان از سوی

حزب‌اللهی‌ها برای تسلط بر اشیای «فرهنگی» تولیدی تحت فشار بود، اما او به‌جای انتقال فشار بر کارگردانان، هنرمندان و روزنامه‌نگاران، ترجیح داد استعفا دهد. خاتمی نامهٔ سرگشاده‌ای نوشت و دلیل استعفای خود را توضیح داد. مصاحبه‌شوندهٔ قبلی، این نامه و حوادث مرتبط با آن را این‌گونه مطرح کرد: «واقعاً نمی‌توانستم آنچه را که او نوشته بود، باور کنم. او دیدگاه خود دربارهٔ ایران و انقلاب را نوشته بود و گفته بود نمی‌تواند کار کند، مگر آنکه قادر باشد به این دیدگاه وفادار بماند. این جالب بود که او توانسته بود تا سطح یک منصب رسمی بالا برود و به این ایده وفادار بماند؛ دیدگاهی که با نظریهٔ سروش هم‌نوا بود. در واقع مسئله‌ای که بسیار به چشم می‌آمد، واژه‌های کلیدی خاتمی بود که به پیروی از سروش، به آزادی، انتخاب آزاد و تکرر تغییر پیدا کردند. هنرمندان و روزنامه‌نگاران و روشنفکران او را دوست داشتند و بعد از این نامه، به او به دیدهٔ احترام می‌نگریستند؛ بنابراین چند ماه بعد از استعفای خاتمی تصمیم گرفتند با برگزاری مراسمی، از او تقدیر کنند. من نیز آنجا بودم و افراد زیادی از جمله هنرمندان، آهنگسازان، روشنفکران، دانشگاهیان، کارگردانان، چهره‌های ادبی، شعرا، بازیگران، روزنامه‌نگاران و... در این مراسم حضور داشتند. وقتی خاتمی سخنرانی‌اش را ایراد کرد، ترکیبی شاعرانه و سیاسی از کلمات و واژه‌های سروش عرضه کرد. فکر می‌کنم خیلی از ما که آنجا بودیم، باور داشتیم یک رهبر متولد شده است. من که این‌طور فکر می‌کردم. چند ماه بعد خاتمی کاندیدای ریاست‌جمهوری شد، همین هنرمندان و فیلمسازان و چهره‌های فرهنگی به نیروی اصلی ستاد او تبدیل شدند. حلقهٔ کیان هم کمک شایانی به ستاد انتخاباتی خاتمی کرد و حجابیان استراتژیست اصلی و مهم اصلاحات شد.»

خاتمی جدیدترین مدل عینک را با عبا و قبایی با رنگ متفاوت (برخلاف عبا و قبای تیره‌رنگی که روحانیونی مانند هاشمی رفسنجانی می‌پوشیدند)، شلوار دوخت ایتالیا، کفش‌های کلارک و ریش کوتاه (برعکس روحانیون سنتی) هماهنگ کرده بود. این مسئله به معنای این بود که خاتمی همان‌قدر که تکرر برآمده از بازارهای مادی در حال رشد را به نمایش می‌گذاشت، به همان اندازه نیز تکرر واژه‌ها و مفاهیم دموکراتیک در حال پدیداری را عرضه می‌کرد. شیوهٔ جدید هستی، جهان جدید عینی-انتزاعی‌ای که خاتمی امیدوار بود سخنگوی آن شود، چیزی بود که به‌طور پیشینی در آن غرق شده بود. با اوج‌گرفتن خاتمی، اصلاحات در سودای تسخیر مرکز قدرت برآمد.

در ادامه، چگونگی بازسازی گفتمان اسلام‌گرای جدید با ابعاد سیاسی گسترده از طریق همین ترتیبات در مدار رسانه‌ای از جمله نظم اشیای مادی، بررسی می‌شود.

شکل‌گیری هسته نسل دوم حزب‌اللهی‌ها

تحولات عینی-انتزاعی که در طول دهه ۱۳۷۰ آغاز شد، پیامدهایی فراتر از هموارکردن زمینه شکل‌گیری شیوه زندگی اصلاح‌طلب داشت. این پیامدها شامل بیگانه‌سازی و تجزیه بخش‌هایی از گروه‌های مهم پیشین در تهران بودند. اولین آن‌ها حزب‌اللهی‌هایی بودند که با مرگ امام یتیم شده و در جست‌وجوی مرادی جدید بودند که بتوانند خود را به دست او بسپارند. گروه دیگر کسانی بودند که در جنگ عراق حضور داشتند از جمله بسیاری از رزمنده‌هایی که جایگاه خود به‌عنوان نیروهای شماره یک انقلاب را به تکنوکرات‌ها داده بودند. خانواده‌های شهدا که می‌دیدند «فداکاری» شان زیر فشار زندگی اشرافی خرد می‌شود، به‌نوعی احساس طردشدگی می‌کردند. گروه دیگر، متشکل از بازاری‌های سنتی بودند که می‌دیدند نفوذشان را در برابر پاساژهای جدید شهرداری از دست می‌داند و درنهایت توده‌های مناطق محروم کلان‌شهرها بودند که بیشترین آسیب را از لیبرالیزاسیون اقتصادی متحمل می‌شدند.

از درون این طیف‌ها، گروه‌ها و افرادی گرد هم آمدند تا نسل دوم حزب‌اللهی‌ها را تشکیل دهند، اما می‌توان گفت مرتضی آوینی، مستندساز، در تشکیل این نسل نقش ویژه داشت.

آوینی یک کارگردان تلویزیونی بود که خود را «سرباز امام» توصیف می‌کرد (حسینی ۱۳۹۳). او صدها ساعت فیلم از جنگ ایران و عراق تهیه کرد. تلویزیون ملی در دهه اول انقلاب این تصاویر را به‌صورت هفتگی پخش می‌کرد. در اواخر دهه ۱۳۶۰ و اوایل دهه ۱۳۷۰ سه موضوع موجب شگفتی آوینی شد: ۱. پایان جنگ عراق؛ ۲. مرگ امام؛ ۳. لیبرالیزاسیون رفسنجانی. آوینی به کارهای تولیدی خود ادامه داد و نقدی تلخ از تهران در حال تغییر ساخت که از نظر او شبیه توهین به آرمان‌های ایثار، فداکاری و شهادت بود (۱۳۷۲)، ب ۱۳۷۱ و الف (۱۳۷۱). آوینی با وجود ساخت مستندهای بی‌شمار و نگارش چندین مقاله مهم، حتی در میان حزب‌اللهی‌ها هنوز چهره چندان شناخته‌شده‌ای نبود. یک مصاحبه‌شونده حزب‌اللهی از مشهد اظهار کرد: «من و دوستانم برای برنامه‌های سیاسی خود دستورالعمل‌هایی از رئیس بسیج منطقه دریافت می‌کردیم، ولی هیچ‌وقت اسم آوینی را در آن زمان نشنیده بودیم».

آوینی در راستای تلاش برای احیای بخشی از گذشته، در سال ۱۳۷۲ به جنوب غرب ایران و مرز عراق رفت تا صحنه‌هایی برای یک مستند جدید تهیه کند. در آن منطقه یک لانگ‌شات ایدئال یافت و دوربینش را مستقر کرد. در حال تنظیم لنز یک قدم به عقب برگشت و پای راستش را روی یک مین زمینی گذاشت که از زمان جنگ پاکسازی نشده بود. به این ترتیب آوینی بر اثر انفجار آن مین کشته شد (حسینی ۱۳۸۹).

او بلافاصله لقب «شهید» دریافت کرد که این موضوع از زمان مین‌گذاری منطقه توسط نیروهای صدام، اتفاق جدیدی نبود. وقتی بدن آوینی به تهران رسید، تلویزیون ملی مراسم تشییع او را پخش کرد. این مسئله هم تازگی نداشت؛ زیرا تلویزیون مراسم تشییع شهدا را به‌طور معمول پخش می‌کرد. اتفاقی که تازگی داشت این بود که با حرکت دوربین‌ها، آیت‌الله خامنه‌ای در میان جمعیت در مقابل جنازه آوینی حاضر شد و برای او گریست. ایشان در پایان مراسم به خانواده آوینی یک قرآن داد که در آن نوشته بود: تقدیم به سید شهدای اهل قلم. پایگاهی که با سیاست‌های رفسنجانی بیگانه شده بود، در کنار نهادهای منتسب به آیت‌الله خامنه‌ای گویی منتظر نشانه‌ای باشند، تمرکز خود را بر آوینی و آثار ادبی او گذاشتند و این سؤال را طرح کردند: «آوینی که بود؟». هر چاپخانه محقر، بازاری علاقه‌مند به کارهای ادبی، مرکز فرهنگی، تیم تولید، مرکز بسیج، تیم تولید حزب‌اللهی، مسجد، نهاد روحانیت و رسانه‌های منتسب به آن، کانال‌های تلویزیون ملی و فرکانس‌های رادیوی ملی شروع به نشر آثار آوینی کردند. متن‌های فیلم‌های او چاپ و روی نوار کاست یا سی‌دی عرضه شدند. خیلی زود، با هر کسی که کوچک‌ترین خاطره‌ای از آوینی داشت، مصاحبه و گفته‌هایش منتشر شد. مصاحبه‌شونده‌ای از سمنان گفت: «در پایان دبیرستان، همه حزب‌اللهی‌هایی که می‌دیدم، آوینی را می‌شناختند و از او تقلید می‌کردند».

شایان ذکر است که صرف پرداختن رسانه فنی به آثار آوینی نمی‌تواند به‌طور کامل عامل تحول آوینی به یک چهره کلیدی در عرصه عمومی باشد. این شبکه‌های رسانه‌ای کمک‌هزینه‌های زیادی صرف نشر آثار آیت‌الله مطهری، شهید بهشتی و حتی آیت‌الله مصباح یزدی کرده بودند و نتیجه چندان‌ی هم نگرفته بودند. هرچند حاصل فعالیت این حزب‌اللهی‌ها به شکل انبوه منتشر شد، این تولیدات هرگز فراتر از حلقه‌های نزدیک به آن‌ها اشاعه پیدا نکرد، ولی آوینی در افق دید حزب‌اللهی‌ها در سطح ملی قرار گرفت. این امر تا حدی به این دلیل بود

که واژه‌های آوینی از طریق اشیای عمومی موجود منتشر شد که وی درباره آن‌ها سخن می‌گفت، اما این فرایند از چه قرار بود؟

مهدی، یکی از مصاحبه‌شوندگان حزب‌اللهی این پژوهش، درباره خودش گفت که فقط به خدا متکی نبود. مهدی خدا را دوست داشت و این خدا چندان زاییده خیال مهدی نبود، بلکه بیشتر از طریق اشیائی مانند تصویر عمویش تداعی می‌شد. عموی وی در سال‌های اولیه جنگ عراق کشته شده و در خانه مهدی چهره‌ای اسطوره‌ای بود. وقتی مهدی نمازش را تند می‌خواند، مادرش می‌پرسید: «عمو حسامت این نماز تند رو قبول دارد؟». چند سال بعد وقتی مهدی تقاضای همان کفش آدیداسی را کرد که پسرخاله‌اش می‌پوشید، عمه‌اش گفت: «عموی تو به‌خاطر خدا و اسلام و انقلاب خودش را فدا کرده و این همان ایثاری است که او از تو انتظار دارد» (تأکیدها افزوده شده) و وقتی که مهدی در شب فارغ‌التحصیلی از یک غذای سیب‌زمینی دار به‌جای خورش با گوشت شکایت کرد، مادر بزرگش گفت «عمو حسامت زندگی‌اش را به‌خاطر عدالت و امام خمینی داده است، نه اینکه تو از غذا شکایت کنی» (تأکیدها افزوده شده). اشیا و کلمات درهم‌تنیده شده بودند. خدا، خوراک سیب‌زمینی، اسلام، انقلاب، امام خمینی، ایثار، جمهوری اسلامی، کفش ایرانی، عدالت و عمو حسام همگی بخشی از یک بسته عینی-انتزاعی بودند که در آن حمله به یکی، به‌معنای حمله به دیگری بود.

زمانی که محمد خاتمی اصلاح‌طلب، وارد رقابت انتخاباتی شد، مهدی دبیرستانی بود. مهدی این‌طور توضیح داد: «چرا از خاتمی متنفرم؛ زیرا غیرمسلمان‌ها حامی او هستند. وقتی می‌گویم غیرمسلمان، منظورم مردمی است که سی‌دی (موسیقی) گوش می‌دهند یا مردمی که زکات نمی‌دهند و به جمهوری اسلامی اعتقاد ندارند. وقتی از خاتمی متنفر شدم که دیدم طرفداران زن او جین‌های تنگ [گران خارجی] می‌پوشند و آستینشان را بالا می‌زنند و بدن‌هایشان را در ماشین‌های [گران‌قیمت] خود به نمایش می‌گذارند. از خاتمی متنفر بودم؛ زیرا بسیاری از حامیان عمل جراحی زیبایی [گران‌قیمت روی بینی] انجام داده‌اند. از خاتمی متنفر بودم؛ زیرا حتی مردم مذهبی که او را دوست داشتند، از آن دسته روشنفکرانی بودند که همیشه در کافی‌شاپ‌ها [در حال نوشیدن قهوه باکیفیت] درباره آزادی حرف می‌زنند. این کلمه دیوانه‌ام می‌کرد؛ زیرا برایم روشن شده بود که آزادی، حق و اسب تروا برای تخریب دین است».

نکته جالب توجه این است که واژه غیرمسلمان چند مدلول مادی معین نظیر سی‌دی، بینی‌های عمل‌کرده، جین‌های تنگ خارجی، ماشین‌های گران‌قیمت خارجی، قهوه وارداتی و...

دارد. اگر به مدل‌های مادی واژه‌های حزب‌اللهی مهدی نگاه کنیم، مشکل بتوان بین غیرمسلمان و قشر مرفه تفکیک قائل شد. به بیان دیگر، خاتمی به‌عنوان یک روحانی شیعه و سروش به‌عنوان روشنفکر برجسته اصلاحات، برای مهدی مترادف یکسری اشیای نامتقارن هستند.

این امر محدود به مهدی نیست. بسیاری از مقالات پرمخاطب آوینی که امروزه به‌صورت کتاب منتشر می‌شوند با توزیع نابرابر منابع در ایران سر همسویی دارند (آوینی، ۱۳۷۲، ب ۱۳۷۱ و الف ۱۳۷۱). آوینی و هم‌فکرانش از جمله مهدی نصیری، روزنامه‌نگار، به جنگ نابرابری‌های مادی ملموس در تهران رفتند. آوینی بر فیلم‌هایی متمرکز شد که در دوره رفسنجانی تولید می‌شدند؛ فیلم‌هایی که خانه‌های لوکس، ماشین‌های گران‌قیمت، کافی‌شاپ‌ها، دماغ‌های عملی و لباس‌های خارجی را نشان می‌دادند (۱۳۷۶-۱۳۷۰). یک مصاحبه‌شونده از جنوب تهران گفت: «برخلاف کتاب‌های آیت‌الله مطهری، شهید بهشتی و حتی آیت‌الله مصباح یزدی که نمی‌توانستیم با آن ارتباط برقرار کنیم، آوینی درباره فیلم‌هایی حرف می‌زد که دیده بودیم». مصاحبه‌شونده دیگری از جنوب تهران اظهار داشت: «می‌دانستم که باید از کسانی مانند بهرام بیضایی [فیلمساز اصلاح‌طلب] بدم بیاید، ولی علت آن را نمی‌دانستم و آوینی به ما فهماند که دلیلش سبک زندگی غربی بود که ترویج آن‌ها می‌کردند».

کلمات ایثار، عدالت و وظیفه که در خانواده مهدی مطرح می‌شد، واژه‌هایی بودند که آوینی در نقد زندگی غربی به‌کار می‌برد. این کلمات به نشانه عدم تقارن در اشیای عمومی تبدیل شدند: ماشین‌های خارجی تهویه‌دار در مقابل ماشین‌های بی‌کیفیت ایرانی، لباس‌های خارجی در مقابل لباس‌های ایرانی، میز ناهارخوری در مقابل سفره سنتی کف زمین و غذاهای گوشتی در مقابل غذاهای سیب‌زمینی‌دار. عدالت به‌عنوان واژه آوینی، به‌دلیل اینکه به‌دنبال رفع این ناهماهنگی میان اشیای عمومی بود، تا حدی در میان این اقشار رواج یافت (۱۳۷۲). ایثار نیز تا اندازه‌ای به‌علت نامتقارنی اشیای، به افواه عمومی برگشت و در نتیجه آن، حزب‌اللهی‌ها مکلف بودند با انقلابی‌ماندن و سرباز امام‌بودن ایثار کنند؛ اگرچه انقلاب به‌خاطر خارجی‌ها و اشیای نامتقارن دچار خلل شده بود (آوینی، ۱۳۷۲، ب ۱۳۷۱ و الف ۱۳۷۱).

با اینکه در دهه ۱۳۶۰ واژه‌هایی مانند ایثار به‌معنای کشته‌شدن در میدان جنگ با صدام بود، اکنون در دهه ۱۳۷۰ به همزیستی با اشیای مصرفی نامتقارن هم اطلاق می‌شد یا اگر در دهه ۱۳۶۰ واژه عدالت درباره انتقام از صدام معنی می‌شد، حالا به کاهش شکاف در توزیع اشیای نامتقارن نیز اشاره داشت. اگر در دهه ۱۳۶۰ حق و باطل به امام خمینی و صدام دلالت داشت،

اکنون به زنانی که حجاب سختگیرانه و زنانی که جین ایتالیایی تنگ می‌پوشند، اطلاق می‌شد. واژه‌های قدیمی حزب‌اللهی‌ها اشیای جدیدی یافته بودند که می‌توانستند درباره آن‌ها سخن بگویند و از طریق آن‌ها اشاعه یابند.

سبک آوینی (مدل مو، لباس، بیان، نوشتار و...) علاوه بر بازسازی این واژه‌ها، سبب ایجاد جماعت حزب‌اللهی جدیدی شد. پوشش آوینی شامل شلوارهای ایرانی، پیراهن‌های نخی تک‌رنگ، کفش‌های ایرانی، چفیه فلسطینی و موی ساده بود؛ به طوری که می‌توان گفت اگر تصاویر آوینی در شبکه‌های حزب‌اللهی راه می‌یافت و منتشر می‌شد، تا حدی به این دلیل بود که این تصاویر الگوی مصرفی را نشان می‌دادند که در میان توده‌های فقیر حزب‌اللهی در جنوب شهر تهران رایج بود.

انتشار تصاویر آوینی، سبک حزب‌اللهی را بیشتر ترویج داد. یک مصاحبه‌شونده زن حزب‌اللهی که در دهه ۱۳۷۰ دانشجوی دانشگاه تهران بود، گفت: «دانشجویان کمونیست تصاویری از چه‌گوارا روی دفترشان داشتند و بعضی‌ها کلاه معروف او را سر می‌گذاشتند. اصلاح‌طلب‌ها ریش مدل‌دار و لباس‌های شیک نظیر پیراهن‌های دکمه‌دار و سویشرت‌های پولو می‌پوشیدند، اما پسرهای حزب‌اللهی تصویر بزرگی از آوینی در دفتر کارشان داشتند؛ چفیه فلسطینی می‌پوشیدند و زمستان‌ها ژاکت قهوه‌ای آوینی به تن می‌کردند». نسل جدید حزب‌اللهی‌ها که بعد از انقلاب متولد شده بودند، خود را شبیه آوینی می‌کردند؛ درست مانند او لباس می‌پوشیدند (پیراهن‌های دکمه‌دار ایرانی روی شلوار) و چفیه را همان مدل که او می‌بست، می‌بستند، -چفیه در خط مقدم جبهه در زمان جنگ عراق رایج بود- ولی آوینی بود که آن را به تهران آورد. حتی آیت‌الله خامنه‌ای کمی بعد از مرگ آوینی چفیه گذاشت و دیگر بدون آن دیده نشد. این شیوه جدید بودن، این جهان‌عینی-انتزاعی که آوینی سخنگوی آن بود، می‌توان نسل دوم حزب‌اللهی‌ها نامید.

بنابراین جهانی‌سازی اشیای عمومی روزمره سبب شکل‌گیری دو شیوه زندگی متفاوت شامل اصلاح‌طلب و نسل دوم حزب‌اللهی شد. -دو هسته متکامل تحت سیطره اشیای نامتقارن و سیستم‌های ارجاع متضاد- از یک سو، واژه‌های لیبرال مانند آزادی، تکثر و حقوق از طریق اشیای وارداتی جدیدی که به آن‌ها ارجاع می‌دادند، شروع به گسترش کردند و از سویی دیگر، زبان شهادت با واژه‌هایی نظیر ایثار، وظیفه و عدالت مرجع‌های جدیدی درباره عدم تقارن اشیای عمومی روزمره یافتند و پیامد آن، جایگزینی سریع دال‌ها و تکثر متداوم معنا بود.

در نتیجه این فرایند، روابط پیشین بین واژه‌ها و مرجع‌های مادی آن‌ها را سست و امکان جایگزینی دال‌ها در سطح بی‌شمار مدلول را با سرعت زیادی فراهم کرد؛ به گونه‌ای که فرهنگ شهادت که در دهه ۱۳۶۰ در ایران رایج بود، به سرعت رنگ باخت.

بحث و نتیجه‌گیری

در این مقاله محدودیت‌های مطالعات فرهنگی سیاست در تهران دهه ۱۳۷۰ و تأکید آن‌ها بر حیطه‌های سوژه و تجمیعات اجتماعی را بررسی کردیم. کشف روابط مستقیم بین اشیا و گفتمان‌های سیاسی، نشان داد جهانی‌سازی اشیا چه محوریتی در ایجاد شکل جدیدی از سیاست در تهران بین ۱۳۶۸ و ۱۳۷۶ داشت. بدین منظور روی اشیا به‌عنوان رسانه‌های متمایزی تمرکز کردیم که می‌توانند از طریق مادیت خود، احتمالات سیاسی خاص، سیستم‌های دلالتی جایگزین و زمینه‌های معنایی مشترک و رقیب خلق کنند.

این مقاله به‌طور خاص نشان داد گفتمان لیبرال اصلاحات منضم در واژه‌هایی نظیر آزادی و تکثر، درمورد اشیای خارجی که به آن‌ها ارجاع می‌دادند و از طریق آن‌ها جان گرفتند، پدید آمد. برعکس، گفتمان موسوم به حزب‌اللهی منضم در واژه‌هایی نظیر ایثار و عدالت، درمورد همان اشیای نامتقارنی به شکل جدید خود دست یافت که بخش‌های مهمی از جمعیت محروم به آن دسترسی نداشتند؛ بنابراین گفتمان‌های اصلاحات و حزب‌اللهی در کنار اشیائی که آن‌ها را پدید آوردند، سبب ظهور دو جماعت و سبک زندگی متفاوت شدند که نه تنها با ایده‌های متفاوت، بلکه با اشیای جهانی نامتقارن از هم متمایز می‌شدند.

در پرتو این چشم‌اندازها، باید زمینه‌های نظری رویکردهای فرهنگی و ماده‌باور به فهم سیاسی را بازنگری کرد. صرف تمرکز بر گفتمان‌ها و زبان برای سخن‌گفتن از تغییر سیاسی کفایت نمی‌کند؛ زیرا ما نمی‌توانیم به‌درستی بفهمیم که چگونه متن و زبان در فهممان دخالت می‌کنند؛ مگر اینکه پیش از آن تحلیل کنیم که آن‌ها به چه اشیای مادی ارجاع می‌دهند و در چه شبکه‌ای از اشیا گردش دارند. درعین حال، رویکرد ماده‌باور صرف به سیاست نیز کفایت نمی‌کند؛ چرا که صرفاً در پی آن است که نشان دهد چگونه حس‌ها یا حرکت چیزها یک تصویر معین را پدید می‌آورند. فی‌الواقع، مادیت، زبان و سیاست به‌گونه‌ای درهم‌تنیده شده‌اند که فروکاست هر یک از آن‌ها، معادل فروکاست آن دو دیگر نیز هست. درنهایت این مطالعه با

تمرکز بر مناسبات میان مادیت، زبان و سیاست، نشان داد چگونه تنظیمات اشیای مادی روزمره پیرامون ما حوزه‌های فهم‌پذیری سیاسی ما را ایجاد می‌کنند.

منابع

- آوینی، مرتضی (۱۳۶۲)، روایت فتح، گروه دفاع مقدس، سیمای جمهوری اسلامی ایران، شبکه یک.
- آوینی، مرتضی (۱۳۶۸)، «راه ما در فراسوی قواعد رایج در سینمای تجربی وجود دارد»، *ماهنامه سوره*، شماره ۵: ۳۸-۴۰.
- آوینی، مرتضی (۱۳۷۱الف)، «اسلامیت یا جمهوریت»، *ماهنامه سوره*، شماره ۱: ۴-۱۱.
- آوینی، مرتضی (۱۳۷۱ب)، «چرا روشنفکران مورد اعتماد هستند؟»، *ماهنامه سوره*، شماره ۱: ۴-۹.
- آوینی، مرتضی (۱۳۷۲الف)، «منشور تجدید عهد هنر»، *ماهنامه سوره*، شماره ۱: ۴۰-۴۷.
- اباذری، یوسف‌علی و آرمان ذاکری (۱۳۹۸)، *سه دهه همنشینی دین و نئولیبرالیسم در ایران*، تهران: نقد سیاسی.
- حسینی، مجید (۱۳۸۹)، *تحول فرهنگ سیاسی در سینمای ایران*، رساله دکتری، دانشگاه تهران.
- حسینی، مجید (۱۳۸۹). *تن دال: تحول فرهنگ سیاسی در سینمای ایران*، تهران: رخداد نو.
- کاشی، محمدجواد (۱۳۸۱)، *جادوی گفتار*، تهران: مؤسسه فرهنگی پویان.
- کاشی، محمد جواد (۱۳۸۹)، *انقلاب و اتوبیوگرافی*، تهران: دست‌نوشته.
- Arjomand, S. (1999), *After Khomeini: Iran under his successors*, Oxford: Oxford University Press.
- Bayat, A. (2007), **Making Islam democratic: social movements and the post-Islamist turn**, Stanford: Stanford University Press.
- Behrouzan, O. (2016), **Prozak Diaries: psychiatry and generational memory in Iran**, Stanford: Stanford University Press.
- Doostdar, A. (2018), **The Iranian metaphysical: explorations in science, Islam, and the uncanny**, Princeton: Princeton University Press.
- Nomani, F., & Behdad, S. (2006), **Class and labor in Iran**, Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Osanloo, A. (2009), **The politics of women's rights in Iran**, Princeton: Princeton University Press.
- Roseneil, S. (2015), "The Vicissitudes of Postcolonial Citizenship and Belonging in Late Liberalism" In **Psychosocial imaginaries: perspectives on temporality, subjectivities and acticism**, edited by Stephen Frosh, Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 145-185.
- Sefat, K. (2020), "Things and terms: relations between materiality, language, and politics in post-revolutionary Iran", **International political sociology**, No. 2: 175-195.
- Thompson, J. B. (1990), **Ideology and modern culture: critical social theory in the era of mass communication**, Stanford: Stanford University Press.
- Trentmann, F. (2016), **Empire of things: how we became a world of consumers, from the fifteenth century to the twenty-first**, London: Penguin Books.

- Wells, R., & King, E. (1994), "Prestige Newspaper Coverage of Foreign Affairs in the 1990s Congressional Campaigns", **Journalism & Mass Communication Quarterly**, No. 3: 76-98.
- Wengraf, T. (1999), **Qualitative research interviewing: biographic narrative and semi-structured methods**. London: Sage.